

Aradi Csenge:

„Ha nyer, mindent megnyer; ha veszít, semmit sem veszít. Fogadjon hát
habozás nélkül arra, hogy van!”

Pavlovits Tamás Blaise Pascal monográfiájáról

A Szent István Társulat által 2024-ben, Blaise Pascal (1623–1662) születésének 400 évfordulója alkalmából kiadott életrajzi kötet több szempontból is újító jelentőségű munka. Pavlovits Tamás filozófiatörténész, tanszékvezető egyetemi tanár első magyar nyelvű Pascal-életrajza 2010-ben jelent meg az Attraktor kiadó gondozásában.¹ Ennek a másfél évtizeddel ezelőtti munkának teljesen átdolgozott és bővített változata a 2024-es kiadás, amelyben a szerző átfogó szellemi életrajz megírására vállalkozik, a legújabb hazai és nemzetközi eredmények figyelembevételével. Pascal természettudományos és apologetikai munkásságának közérthetően, nem szakmabeli olvasók számára is könnyen emészthető módon való bemutatásában egymástól szétválaszthatatlanul fonódnak össze magánéletének általunk ismert eseményei intellektuális és lelki útjának alakulásával. Pavlovits az életrajzi adatok mellett releváns forrásként támaszkodik a Pascal-család két ismert tagjának, Gilberte Pascal és Marguerite Périer szubjektív életrajzaira, valamint Pascal magánjellegű, tudományos, illetve apologetikai levelezéseire. Mindennek eredményeként a szerző egy olyan polifonikus narratívát hoz létre, amelyben a kortás értelmezésekhez képest sokkal hangsúlyosabban jelennek meg a Pascal életének különböző szférái közötti ok-okozati kapcsolatok, és amely által láthatóvá válnak korábban kevésbé feltárt összefüggések.

Az életrajz tíz fejezetből áll, ehhez jön még a *Bevezető* és *Utószó*, az életrajzi adatok rövid áttekintése, a 2010-es kiadáshoz képest aktualizált *Hivatkozások*, valamint egy részletes névmutató. Kiemelt fontossággal bír a kilencedik, egyben leghosszabb fejezet, amely a *Gondolatok* érvelési rendszerét, keletkezését és filozófiatörténeti utóéletét mutatja be. A kilencedik fejezet – ahogyan arra a későbbiekben visszatérek – az életrajz első, terjedelmében hosszabb felének természetes következményeként értelmezhető: minden, amit Pascal életének utolsó, meglehetősen rövid alkotói korszaka előtt létrehozott, apologetikai főművében összpontosulva nyeri el végső értelmét. A tíz fejezet kronologikusan követi nyomon Pascal életútját. Ismertetőmben az életrajzot négy nagy egységre osztom fel, az egységek határait a meghatározó állomásoknál húzom meg.

Az első három fejezet Pascal életének első 24 évét öleli fel (1623–1647), a Clermont-ban, Párizsban, majd pedig Rouenben eltöltött gyermekkort, mely

¹ Blaise Pascal. *A természettudománytól a vallási apológiáig*. Gödöllő, Attraktor, 2010.

a kor mércéjével igencsak nem volt szokványosnak mondható. Édesanyja a fiú hároméves korában meghalt. Édesapja, Étienne Pascal jogász, adóügyi bíró és később felügyelő, kora gyermekkoruktól kezdve humanista elvek szerint neveli Blaise-t és nővérét, Gilberte-t. Étienne Pascal nevelésfilozófiáját mélyen áthatotta a montaigne-i gondolkodás és a matematika szeretete, bár ez utóbbitől sokáig távol tartja fiát attól félve, hogy a matematikai problémák a fiatal Pascalt édesapjához hasonlóan olyan szenvedéllyel foglalkoztatják majd, hogy nem fog tudni egyéb tanulmányaira koncentrálni. Sejtelve beigazolódt, amikor fia autodidakta módon a háromszög belső szögösszegének bizonyításán kezd el dolgozni. Innentől kezdve rendszeresen magával viszi fiát Marin Mersenne matematika körébe, amelynek 1635 óta ő maga is tagja volt. Blaise matematikai területen mutatkozó tehetsége rövidesen ismertté vált tudományos körökben: 16 éves korában jelent meg az *Esszé a kúpszeletekről* és a *Kúpszeletek származtatása* című munkái. Geometriai gondolkodásában egyértelműen érződik Gérard Desargues (1591–1662) francia építész és matematikus hatása, akinek a nevét viselő tétel² a projektív geometria alapját képezi. Pascal a kúpot forgástestnek tekinti, és a kúp csúcsát jelöli meg annak a pontnak, amelyből a kúp alapkörére tekintve a kúpszelet a kúp kerületének képe lesz. A kúpszeletek vizsgálatában alkalmazott perspektivikus megközelítés végigkíséri a pascali életművet, mi több, kulcsfontosságúnak bizonyul a rendekről való gondolkodásának megértésében, ahogyan azt a későbbiekben látni fogjuk. Ugyanebben az időszakban kezdte el Pascalt foglalkoztatni a végtelen matematikája az itáliai Bonaventura Cavalieri (1598–1647) infinitezimális kalkulus terén végzett munkájának köszönhetően. Az *ember összemérhetetlensége* (*La disproportion de l'homme*) című töredékében fogalmazza majd meg Pascal a végtelen terek észleléséről való következtetéseit – ezek a gondolatok azonban messze túlmutatnak az egyszerű matematikai formulákon, és alapjaiban kérdőjelezi majd meg az ember helyét az univerzumban.

Pavlovits kiemeli, hogy mestereitől eltérően Pascal érthető nyelven, világos definíciókkal magyarázza a matematikát. A terminológiai egyértelműség szükségességéről hosszan értekezik későbbi, *A geometriai gondolkodásról* című munkájában is. Ifjú kora ellenére Pascal kivívja a kor tudósainak tiszteletét, és kezdeti szkepticizmusa után René Descartes is elismeréssel adózott tehetségének. A család politikai okokból 1640-ben Rouenbe költözik, amelyhez két fontos esemény köthető az ifjú Blaise életében. Az egyik a számológép pascali változatának feltalálása és tökéletesítése. Ami különlegessé teszi Pascal számo-

² A Desargues-tétel kimondja, hogy a projektív síkon elhelyezkedő két háromszög akkor, és csakis akkor perspektív egy pontra nézve, ha egyenesre is az, és viszont.

lógépét, az az a mérnöki leleményesség, amellyel az anyagi működésről való ismereteit matematikai nyelvre fordítva képes mechanikai újításokban alkalmazni. Bár az eszköz az előzetes várakozásokhoz képest kevésbé volt jövedelmező (feltehetőleg annak magas ára miatt), a számolás materiális térbe történő áthelyezése fontos mérőföldkőnek számít, egy olyan tudománytörténeti korszakban, amelyet meghatároz a szellem és az anyag összekapcsolására való törekvés. Pascal termékeny alkotói éveinek e korai szakaszában ismerkedik meg Descartes munkásságával, akinek *Elmélkedések az első filozófiáról és Értekezés a módszerről* című írásai tagadhatatlanul fontos hatást gyakoroltak tudományfilozófiai és módszertani gondolkodására. Az *Értekezésben* Descartes már egyértelműen szembelyezkedik a korban még uralkodó arisztotelianus-skolasztikus filozófiával, és a természeti jelenségek matematikai alapú leírása, a tudomány *clare et distincte percipere* elv szerinti művelése összhangban áll a pascali módszer megfontolásaival. Mindez különösen lényeges annak fényében, hogy Pascal a test-lélek dualizmus és Isten természetén keresztül való megismerhetőségének kérdésében erősen antikarteziánus álláspontot képvisel.³ Édesapja nevelésének köszönhetően gondolkodásában már korán megjelenik a természetes megismerés és a vallási igazságok közötti distinkció, a természetes emberi belátás korlátoltságának és vallás kétségbevonhatatlanságának kettőssége. Más szóval, a hitigazságok nem eredeztethetők az észigazságokból: Istent nem a matematikában és a fizikában kell keresni. Ez az álláspont kevésbé egyeztethető össze a korszak humanista és racionalista törekvéseivel, melynek célja éppen ennek a különbségtételnek a megszüntetése volt. Ahogyan azt látni fogjuk, a distinkció a *Gondolatokban* már nem teljesül maradéktalanul, hiszen Pascal a geometriai perspektivizmus és a korai valószínűségszámítás logikáját alkalmazza apologetikai érvelésében, ahogyan az a címadó idézetet magába foglaló fogadás-töredékből is megmutatkozik.

A roueni korszakban (1640–1647) tehát már kialakulni látszik Pascal tudományos érdeklődésének iránya és módszertani elvei. Ugyanakkor ez az időszak lelkeségi fejlődésében is fordulópontot jelent: 1640-ben megjelenik Cornelius Jansen *Augustinus* című teológiai munkája, amely a *grâce efficace*, azaz a hatékony kegyelem tanát hirdeti. A janzenizmus gyors és széleskörű elterjedése heves vitákat vált ki a katolikus egyházban, mely alól Franciaország sem volt kivétel. Pascal 1641 után kerül kapcsolatba a janzenizmussal, és saját vallási szemléletének tükröződését látta benne: a megváltás, az isteni szeretet megismerése csakis Isten rendkívüli, hatékony kegyelmi beavatkozásával lehetséges. Mindebből számára az következik, hogy a hit igazságai nem ismerhetők meg a természetes ész eszközeivel, csakis azok saját perspektívájukból láthatóak.

³ Pavlovits Tamás: *Mi egy ember a végtelenben? Pascal-értelmezések*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2014.

Az életrajz következő nagy egységét az 1647 és 1654 közötti nyolcéves időszak képezi, két fejezetre lebontva. A szerző a fejezetek címadásával: *Világi korszak és tudományos érdeklődés*, illetve *Vallás és matematika a világi korszakban* is jelzi, hogy a természettudományok művelése és a vallásosság mély megélése továbbra is Pascal életének mozgatórugói maradnak. Kutatásainak középpontjában a vákuum áll, jobban mondva az a kérdés, kijelenthető-e bizonyossággal, hogy létezik abszolút űr. Még roueni tartózkodása során kezdi meg az erre vonatkozó vizsgálatokat, többek között a Torricelli-kísérlet⁴ néven ismert próbát, amely a légköri nyomást hivatott demonstrálni. Az általánosan elterjedt nézet szerint a természet „irtózik az ürességtől”, amely az arisztotelianus *horror vacui*-elvet követve azt jelenti, hogy a tér minden részét anyag tölti be. A vákuum létezésének gondolata a katolikus egyház számára elképzelhetetlen, mi több, sértő volt, hiszen a teremtés előtti *semmi* lehetősége Isten mindenhatóságát és jelenlétét vonná kétségbe. Galilei és Torricelli kísérletei révén a *horror vacui* ugyan már bizonyos mértékű cáfolatot nyer, mégis Pascal az első, aki empirikusan véli bizonyítani a vákuum létezését. Később finomít álláspontján, és 1647-es *Az űrre vonatkozó új kísérletek* (*Expériences nouvelles touchant le vide*) című értekezésében már csak valószínűsíti az abszolút űr létezését, és nem utasítja el egyértelműen a horror vacui-elvet, hanem úgy fogalmaz, hogy „a természet űrtől való rettegése véges és határolt.” A vákuummal és a folyadékok egyensúlyával kapcsolatos kísérletei nem maradnak kritika nélkül; ennek egyik legfontosabb darabja Pascal Étienne Noël jezsuita atyával (1581–1659) folytatott levelezése. Ugyanakkor, ahogyan arra Pavlovits is rámutat, a vákuum kérdését övező szenvedélyes viták túlmutatnak a vizsgálat tárgyán: a tudomány meghatározó paradigmaváltás küszöbén áll, ahol a skolasztikus szemlélet és a modern, empirikus gondolkodás mérik össze erejüket.

Ebben az időszakban dolgozza ki Pascal experimentális módszerének alapjait a természeti jelenségek megfigyelésében, és tökéletesíti a geometriai módszer alkalmazhatóságának irányvonalait. A Noël atyával való levelezésében Pascal kritizálja partnere módszertani pontatlanságát, és megfogalmazza azt az „univerzális szabályt” (*règle universelle*), amely a fizika területén végzett kutatások megfelelőségét biztosítja. A geometriai szemléletből kiindulva bevezeti az evidencia-elvet, amely szerint egy kijelentés igazságát kétségesnek kell tartanunk mindaddig, amíg azt nem tudjuk *a priori* vagy experimentális úton evidensen bizonyítani. Kimondja továbbá az axiómák és definíciók szükségességét, melyek a módszertanilag helyes bizonyítás alapját képezik. *A geometriai gondolkodás és a meggyőzés művészete* című értekezésében (7. fejezet) továbbra is a geometriai

⁴ Evangelista Torricelli itáliai fizikus (1608–1647), Galilei tanítványának kísérlete, amely Európa-szerte ismertté vált.

módszer mellett érvel majd, de már megjelenik a racionalitás korlátoltságának és a tökéletes módszer *a priori* lehetetlenségének gondolata is.

1647-ben Blaise és Jacqueline visszatérnek Párizsba, és felveszik a kapcsolatot Port-Royallal, mely akkoriban Antoine Singlin atya (1607–1664) vezetése alatt a janzenista teológia és filozófia szellemi központja volt. Pascal racionális tudományszemlélete azonban visszhangot vált ki a kolostorban; többen amellet érvelnek, hogy az általa képviselt modern gondolkodás összeegyeztethetetlen a hittételek bizonyítást nem igénylő igazságával. Neveltetéséből adódóan Pascal maga is elutasítja a racionális teológiát; ugyanakkor Pavlovits ezen a ponton kiemeli, hogy 1648 elején már érezhető változás következik be Pascal szemléletében, és felmerül benne az a gondolat, miként használhatná a geometriai gondolkodást a hitigazságok alátámasztására anélkül, hogy a teológiát a racionális tudományok szférájába kellene utalni.

Étienne Pascal 1651-es halálát követően Jacqueline örök fogadalmat tesz és zárdába vonul. Magánéleti nehézségei és törekény egészségi állapota ellenére Pascal továbbra is résztvevője marad a párizsi társasági életnek. Ebben az időszakban De Méré lovagja kérésére kezd el foglalkozni azzal a matematikai problémával, amelyet a játszmák felosztásának (*la règle des partis*) nevez, és amelyet a modern valószínűségszámítás előfutárának tekintünk. De Méré kérdése a következő: létezik-e olyan matematikai módszer, amellyel kiszámíthatóak adott játszmában a nyerési és vesztesési esélyek? Az aritmetikai háromszöggel kapcsolatos eredményeire is támaszkodva Pascal létrehoz egy olyan módszert, amellyel egy konkrét játéksituáció adott pontján, a játék tényleges befejezése nélkül is kiszámíthatóak az elején megállapított tétből kapott részesedések. A játszmák felosztásában alkalmazott logika a *Gondolatok* fogadás-érvében tölt majd be alapvető argumentatív szerepet.

Pascal 1654 nyarán készíti el a Mersenne-akadémiához intézett beadványát, melyben addigi tudományos eredményeit összegzi. Ezzel az egyszerű, mégis elengedhetetlenül fontos ténymegállapítással nyitja meg Pavlovits az életrajz következő, terjedelmében leghosszabb egységét (6–9. fejezet). Ez mutatja ugyanis, hogy a beadvány és a második megtérés néven ismert november végi éjszaka (november 23-ról 24-re virradóra) között eltelt néhány hónap gyökeres változást hozott Pascal lelki életében, melynek eredményeként szakít addigi világi életével. Jacqueline akkori levelezéséből tudható, hogy Pascal az 1654-es év során fokozatosan eltávolodik a társasági élettől, és megvetéssel beszél életviteléről. Ugyanezen év szeptemberétől már szinte elviselhetetlen egzisztenciális válság lesz úrrá rajta, amely a megtérés éjszakáján átélt eksztatikus vallásos élményben ér véget. Az éjszakáról fennmaradt két írás, az *Emlékirat* (*Mémorial*) és *A bűnös megtéréséről* a leghitelesebb forrásai annak a mindent elsöprő lelki

felszabadulásnak, amelyet Pascal megtapasztal. Pavlovits részletesen elemzi az *Emlékiratot* (103–108), rámutatva, hogy a szöveg a szubjektum bensőséges, külső szemlélő számára akkor és most is elérhetetlen felfokozott érzelmi állapot lenyomata, talán az egyetlen autentikus forrása annak, ami azon az éjszakán történhetett. A filozófiatörténészek által gyakran hivatkozott nyitó sorok rögzítik a pascali apológiát meghatározó alapvető különbségtételt: az igaz hit Istene nem a filozófiai bizonyítások tárgyát képező elvont fogalom, képzet, amelyre kozmológiai paradigmákat lehet építeni, vagy éppen megdönteni – ez az Isten a szeretet és irgalom Istene.

A megtérés éjszakája jelzi Pascal apologetikus munkásságának kezdetét, amikor feladja világi életét, és szellemi képességeit a hitigazságok megismerésének szolgálatába állítja. Ugyanakkor nem szakít a matematikával: még alkotói korszakának alkonyán (1658–1659) is aktívan foglalkoztatja a geometria: még életében nyomtatásban megjelenik az *Amos Dettonville levelei*, amelyek a kerékvív súlypontleírásának módszerét írja le. Életének e szakaszában a matematika azonban már nem pusztán tudományos érdeklődésének tárgya: nem tesz le arról az évekkel korábban megfogalmazott szándékáról, hogy a hitigazságokat a geometria érvrendszerén keresztül vezesse le, és annak tiszta logikájával láttassa azok kétségbekonthatatlanságát. Az 1656 és 1657 között, Louis de Montalte álneven publikál *Vidéki levelekben* (*Lettres provinciales*, közismert címen *Les provinciales*) a jezsuita kazuisztikával szemben veszi védelmébe Antoine Arnault-t és a janzenizmust, és laxizmussal vádolja a jezsuita rend tagjait. Ugyanebben az időben keletkezik, de a *Gondolatokhoz* hasonlóan már csak posztumusz jelenik meg a fentebb már említett *A geometriai gondolkodásról és a meggyőzés művészetéről* (*De l'Esprit géométrique et de l'Art de persuader*) című értekezése. *A meggyőzés művészetéről*ben írja le Pascal az érvelés geometriai alapokon nyugvó módszerét, melynek három fő lépése közvetlenül származtatható a matematikai munkájában már megismert gondolkodásból. A három lépés röviden a következő: az igazság keresése és feltárása; az igazság bizonyítása (definíciók és axiómák szükségessége); az igaznak a hamistól való világos elválasztása. E tiszta matematikai logika alkalmazásával bármilyen igazság könnyűszerrel bizonyítható; és pontosan ezt a módszert látjuk megvalósulni apologetikájának legfontosabb művében, a *Gondolatokban*.

Pavlovits a *Gondolatok* (*Pensées*) keletkezéstörténetének és filológiai vonatkozásainak tömör és a legújabb eredményekkel kiegészített összefoglalóját adja az életrajz 9. és egyben leghosszabb fejezetében, részletesen kitérve a töredékek osztályozási módszereire, a La Fuma- és Sellier-féle kiadásokra. Ezzel együtt átfogó és szemléletes módon elemzi, miként forrnak egységbe a pascali életmű különböző részei a *Gondolatok* gerincét adó érvelési rendszerben. Talán ebben a

fejezetben mutatkozik meg legvilágosabban a munka szellemi életrajz jellege: a korábban módszeresen felépített matematikai, tudományfilozófiai és teológiai magyarázatok kiegészülnek azokkal az életrajzi adalékokkal, amelyek közvetlen hatással voltak Pascal gondolkodásának alakulására. Ily módon a szerző egy-szerre segíti az olvasót Pascal tudománytörténeti szerepének pozicionálásában és mutatja be, milyen magánéleti tényezők motiválták döntéseit. Láthatjuk azt is, hogy a *Gondolatok* látszólagos töredékességét átszövi a geometriai módszer *A meggyőzés művészetében* is leírt következetes alkalmazása a hitigazságok ki-fejtésében.

Három, hagyományosan sokat vizsgált és idézett példát említenék ennek rövid illusztrálására, amellyel a Pavlovits is kiemelten foglalkozik. Az elsőként a *Kúpszeletek származtatásában* megjelenő projektív geometriai szemléletet használja fel Pascal hármas rendkoncepciójának kidolgozásában. A test, az ész és a szív rendjei közül csak utóbbi képes arra, hogy a természetes ész korlátoltságát meghaladva felismerje az isteni igazságot, a szív legmélyebb rétegében rejtőző isteni szeretetet, amelyről az *Emlékiratban* is szól. Ahogy a kúpszeletek vizsgálatában a kúp csúcsa, úgy a rendek hierarchiájában a szív rendjében található meg az az egyetlen perspektíva, amelyből tisztán látható Isten. A hatékony kegyelem azonban csak a kiválasztottak számára nyitja meg a szív rendjét, a kegyelemből nem részesülő többség az ész rendjében rekedve, a szemmel, illetve racionális belátóképességgel megismerhető igazságokat képes megérteni. A hitigazságok és észigazságok szisztematikus kettéválasztását láthatjuk a fogadás-elvet előkészítő *Ember összemérhetetlensége* című töredékben: a végtelen filozófiai és természeti kontemplációja során keletkező tapasztalat nem vezethet el Isten létének felismeréséhez. Pascal számára a végtelen kizárólag a matematika és a fizika vizsgálati körébe tartozik, és a descartes-i gondolkodással ellentétben elutasítja Istennek a végtelennel való azonosítását, hiszen azzal Isten természetének kérdését áthelyeznénk a metafizika területére, és ezzel visszautalnák az ész rendjébe. A végtelen kontemplációjában legfeljebb Isten hiányát tapasztalhatjuk meg (innen a *Dieu caché*, a „rejtőzködő Isten” fogalma), de jelenlétére semmilyen módon nem következtethetünk.⁵ Ezen a ponton érkezünk el a címadó idézetet tartalmazó töredék elemzéséhez (252–261): *Végtelen semmi*, közismert nevén *A fogadás (Le pari)*. Ha Isten létezése és a lélek halhatatlansága nem bizonyítható a természetes megismerés eszközeivel, honnan tudható bizonyossággal, hogy Isten létezik és a lélek valóban halhatatlan? Pascal érvelésében a felosztások szabályában alkalmazott logikához visszanyúlva egy játékszituációba fordítja át a kérdést. A lehetséges nyereségek és veszteségek mértékének mérlegelését követően belátható, hogy az egyetlen ésszerű döntés Isten létezése mellett fogadni.

⁵ Pavlovits Tamás: *A végtelen észlelése a kora újkorban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020.

A fogadás-érv elemzésében, ahogyan a fejezetben végig, Pavlovits nem téveszti szem elől, hogy bármilyen erőteljes is a geometriai módszer alkalmazása Pascal érvelésében, apológiájának ütőerét a szív rendje jelenti, a lelki fakultás, amelyből az egyetlen igaz perspektíva nyílik, és amelyben a szív látja és érzi Istent. A *Gondolatok*ban megjelenő fogalmi rendszer természetesen nem független Pascal korábbi munkásságától. A *Gondolatok érvelési módszerei* (237–265) című alfejezet segíti az olvasót az apológia az életműnek tágabb kontextusában való értelmezésében, kiemelve *A vidéki levelek*ben kibontakozó kegyelemtan és morálteológia hatását Pascal későbbi apologetikai gondolkodására.

Az életrajzot lezáró egység (9–10. fejezet) feldolgozza Pascal utolsó, egyre súlyosbodó betegségben töltött éveit, amikor már ténylegesen szakít a matematikával, és csak a vallásban talál némi enyhülést. Az *Utószó* röviden összegzi Pascal munkájának utóéletét, egészen a 20. századi egzisztencializmussal bezárólag. Ezután következnek az ismertető elején felsorolt függelékek.

A könyv Bevezetőjében Pavlovits Tamás felteszi a kérdést: vajon filozófusnak tekinthető-e Pascal? Matematikában, fizikában és lelki irodalomban való jelentősége megkérdőjelezhetetlen; egyedülálló módon volt képes ismereteinek szintetizálására, gondolkodásában a hagyományok tisztelete és az újításra való törekvés, az uralkodó paradigmák határainak feszegetése egymást kiegészítve hoztak létre egy olyan gondolati világot, amely a mai napig megmozgatja a tudósok képzeletét. Pascal nem volt konvencionális értelemben vett filozófus, de apológiájában ő is ugyanúgy a teljes és boldog élet lehetőségeit kereste. Úgy hiszem, Blaise Pascal életműve éppen besorolhatatlansága nyomán válik végtelenül értékessé számunkra, és a szigorú kategóriákba utalás szükségtelen kereteket szabna az értelmezési lehetőségeknek. Pavlovits Tamás életrajza tükrözi azt a nyitott és interdiszciplináris szemléletet, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy Pascal sokoldalú tehetségét a maga teljességében tudjuk értelmezni. A szerző így hiánytalanul megvalósítja célkitűzését, hogy mindenre kiterjedő, hiánypótló szellemi életrajzot hozzon létre.